

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola

**A soproni kancelláriai írásbeliség betűhasználata a 16.-tól a 18.
századig (1510–1800)**

c.

PhD értekezés tézisei

Németh János

Témavezető:

Prof. Dr. Bassola Péter

Szeged

2007

A témaválasztás indoklása

A kancelláriai nyelvek – elsősorban 15., 16. századiak – vizsgálata ma az újfelnémet írott nyelv kialakulásának megértését célzó kutatás része. A kancelláriai nyelvi vizsgálatok többsége a vizsgált kancellária nyelvében olyan struktúrákat és folyamatokat próbál feltárni, melyek az újfelnémet írott nyelv kialakulásának állomásaiként, illetve azt elősegítő folyamatokként értelmezhetők (vö. Moser 1985: 1401).

E vizsgálatok elsősorban az adott korpusz betűképét vizsgálják – ebből az 1960-as évek előtt az adott kancelláriai nyelv hangjaira (pl. Weinelt 1938), később grafémáira, illetve fonémáira következettnek (pl. Piirainen 1968) –, ritkábban alakтанát, szókincsét (pl. Lieber 1978), igen ritkán mondattanát (pl. Bassola 1985) vagy egyéb nyelvi területeit. A kancelláriai nyelvi kutatás legfontosabb eredményei közé tartozik különböző német nyelvi területek (keleti, illetve nyugati középnyémet, délnémet, csehországi és magyarországi német) nyelvét képviselő korpuszok grafémikájának, valamint további nyelvi szintjeinek bemutatása, mely összehasonlítható adatokat nyújt a középfelnémet (kfn.) és koraiújfelnémet (kúfn.) kor közt zajló hangváltozási folyamatok írásbeli jelölésének, valamint további nyelvi szintek vizsgálatához.

Az említett célkitűzés – hozzájárulni az újfelnémet írott nyelv kialakulásának megértéséhez – azonban gyakran kimondatlan s számos publikációban reflektálatlan marad.

A kancelláriai nyelvi kutatások időbeli határainak kiterjesztése az újkor felé, valamint céljainak átgondolása (s esetleges módosítása) azt eredményezheti, hogy a kancelláriai nyelvek mint a német nyelv változatainak elemzése a literalizáció, a társadalmi rétegződésen alapuló nyelvi rétegződés és a nyelvi stílushasználat magyarázatának, illetve az újfelnémet nyelvtörténetnek részévé válik (a kancelláriák egyebek mellett rendelkeznek pl. a hosszabb időszakot érintő nyelvtörténeti kutatás számára nélkülözhetetlen forrásadottságokkal). Jellemző módon von Polenz német nyelvtörténetének 17. és 18. századot tárgyaló kötete csak szórványosan utal kancelláriai nyelvekre, illetve azok vizsgálataira (főként a szókics s mondattan kapcsán), kancelláriai nyelvek grafémikájára mindössze egyszer (1994: 209).

Jelen disszertáció Sopron különböző írnoiki, írói rétegei – köztük városi és kancelláriai írnoikok – betűhasználatának jellemzőit s elveit, valamint ezen elvek változását vizsgálja a 16. és 18. század között.

A vizsgálat módja

A betűhasználat vagy grafémika kutatása kancelláriai nyelvi vizsgálatokban betű-, illetve grafémaszóródások leírásával azonos. Graféma alatt a kancelláriai nyelvi kutatás a legkisebb disztinktív írott nyelvi egységeket érti. A disztinktivitást azonban nem a vizsgált nyelvi rendszeren belül (tehát például kúfn. szavak írott alakjainak s jelentéseinek összehasonlításával) állapítja meg, hanem egy külső mércéhez: a kfn. „grafémarendszerhez” viszonyítva. A külső mércére azért van szükség, hogy definiálhatók legyenek azok a pozíciók, melyekben a betűk állnak.¹ A betűk s használatuk leírhatóságának ez feltétele. Az azonban, hogy a mércé éppen a kfn. „grafémarendszer”, mindössze kutatási hagyomány. Funkcionális érvek amellet, hogy a mércének a kfn. „grafémarendszernek” kell lennie, nem találhatók a kan-

---

¹ A mai német nyelvben a hangpozíciók definiálásához használt külső mércé a beszédhangok akusztikus és artikulációs tulajdonságai.

celláriai nyelvi kutatásban. Annak ellenére sem, hogy a kutatás elfogadhatónak tart más összehasonlítási alapokat is. Piirainen (1968: 25) a következőt jegyzi meg:

„Das 'Normal-Mhd.' wird hier als Hypothese aufgefaßt, als würden dessen Schriftzeichen (<ë>, <ô>, <iu>, <ei>, <l> usw.) faktisch den mhd. Graphemen entsprechen, obwohl sie eigentlich graphematische Umsetzungen phonematischer Werte darstellen. Theoretisch ist dieser Gebrauch der mhd. Graphematik nicht einwandfrei, aus Mangel an einem einheitlicheren *System* muß er jedoch gebilligt werden. Der für die Untersuchung entscheidende Aspekt ist die Konkretisierung eines abgeschlossenen Systems von Schriftzeichen, das einen Vergleich mit einem anderen *System* erlaubt. Es wird dabei keine übliche Diachronie vorausgesetzt; deshalb wird bei Unterschieden und Ähnlichkeiten formuliert: 'die Entsprechung von x im Mhd. ist bei Krafft'. Auf diese Weise könnte der Text von Krafft mit jedem beliebigen Sprachzustand verglichen werden (z.B. Urgermanisch, Althochdeutsch, Mittelniederdeutsch, Ulmer Stadtmundart von heute usw.), wie es durchaus legitim und möglich ist, eine Sprache mit einer anderen zu vergleichen (z.B. Deutsch und Englisch, Niederländisch und Finnisch usw.), um z.B. typologische Unterschiede bzw. Ähnlichkeiten feststellen zu können.” (Kielmés tólem, N.J.)

Piirainen szerint tehát a normalizált középfelnémet helyett bármely rendszer (grafémarendszer? fonémarendszer? betűrendszer? hangrendszer?) szolgálhat összehasonlítási alapul. Ha elfogadjuk e feltételezést, akkor az összehasonlítási alap választását feltétlenül indokolni kellene. Piirainennél azonban nem található indoklás.

Az összehasonlítási alap kérdésének figyelmen kívül hagyása ahhoz vezet, hogy a történeti grafémikai kutatások a rendszer fogalmát sem határozzák meg. Egy nyelvi rendszer vagy részrendszer vizsgálata többé-kevésbé homogén, az írnokok összességére jellemző (írott) nyelvet (tehát homogén korpuszt) feltételez. A kúfn. korban ilyen azonban még nem létezik. A betűhasználat még ugyanazon személy írásában sem egységes. A kancelláriai nyelvi vizsgálatok azonban egyebek között a hiányzó rendszerdefiníció miatt rendszerint abban állnak, hogy a vizsgált korpusz leggyakoribb betűjét/betűcsoportját az összehasonlítási alapul szolgáló kfn. „graféma” megfelelőjének tekintik s az esetleges további előforduló betűmegfeleléseket mint alváltozatokat a kúfn. graféma előbbi módon meghatározott vezérváriánsához rendelik. Ugyan e módon is felderíthetők a „vezérgraféma” (Leitgraphem) alváltozatainak funkciói,² de nem ezek felderítése áll a vizsgálat előterében. Akkor sem, ha a korpusz több írnok írásaiból áll. A bemutatott vizsgálati módszer a középfelnémet és az adott korpuszra (egy város, kancellária, írnok stb. nyelvére) jellemző kúfn. grafémarendszer (vezér)grafémái közti standard eltéréseket és egyezéseket állapítja meg.

A mai (normatív) német nyelvű írásbeliség nem enged grafémavariációt (eltekintve néhány párhuzamos írásmódtól, melyet az új helyesírás enged). A regionális variáció visszaszorulása a nyelvi kiegyenlítődéssé. Ahhoz, hogy a kiegyenlítődéssé módját – azaz azon folyamatokat, melyek kiegyenlítődéssé vezetnek – felderíthessük, először a variáció jellemzőit s okait kell feltárnunk (vö. Besch 1986, kül. 175. o.). A variáció vizsgálatának az egyéni nyelvhasználatnál kell kezdődnie. Így válik csak lehetővé, hogy később arra következtessünk, hogy bizonyos változatok egy társadalmi csoport/réteg, hely vagy régió nyelvhasználatára jellemzők.

---

² Piirainen (1968: 148–156) például felismeri, hogy korpuszában előjárószóokban és mellékszótágokban a magánhangzógrafémáknak gyakran nem a vezérváltozatai szerepelnek.

A Piirainen által az ulmi Hans Ulrich Krafft számadaskönyvének esetében megállapított grafémarendszer nem tekinthető eleve az „ulmi grafémarendszer” tipikus képviselőjének, hanem mindössze egy lehetséges grafémarendszernek sok másik közt, melynek prototipikussága bizonyítandó. Prototipikusságot (explicit módon) azonban sem Piirainen, sem a további kutatók többsége nem feltételez (kivételez pl. Wiesinger 1996) s a kancelláriai nyelvek egyedi grafémikái vizsgálataiban esetében rendszerint fel sem vetődik eredményeik felhasználhatóságának kérdése. Egy történeti grafémarendszer azonban mindig csak más egykorú grafémarendszerekkel összehasonlítva értelmezhető. Az időben párhuzamos grafémarendszerek (pl. Elmentaler 2000) lehetősége másfelől csak akkor nyer jelentőséget, ha más (pl. más korokra jellemző), más elvek mentén szerveződő grafémarendszerekkel hasonlítjuk össze őket.

Az ún. idealizált középfelnémet azonban nem grafémarendszer, hanem – vélt – hangrendszer. Feltételezését s meghatározását a történeti nyelvészeti irodalom Karl Lachmannak (173–1851) tulajdonítja, aki egy „bizonyos változhatatlan felnémet” („bestimmtes unwandelbares Hochdeutsch”) feltételezett, melyet szerinte a 13. század költői beszéltek, esetleg némely nyelvjárási elemmel kiegészítve („die Dichter des dreizehnten Jahrhunderts, bis auf wenig mundartliche Einzelheiten [...] redeten” (Lachmann 1820, in: Kl.Schr.161). Lachmann e kijelentését a nyelvtörténeti irodalom a szöveggörnyezet és főként Lachmann szövegrekonstrukcióinak ismerete nélkül értelmezi. Lachmann sem azt nem feltételezi, hogy az egyes szavakhoz a különböző költőknél ugyanaz, sem azt, hogy ugyanazon költőnél csak egy hangalak tartozott. A „változhatatlan középfelnémet” feltételezése Lachmann munkájának – szövegrekonstrukcióinak – nem kiindulópontja, hanem gondolati következménye. Azaz szövegrekonstrukciói nem egy minden költő számára érvényes egységes nyelv rekonstruálását célozzák. Az ún. Lachmann-féle módszer abban áll, hogy a kiadó nem egyetlen kéziratot tesz a szövegrekonstrukció alapjául (például a legrégebbit vagy a legjobbbat), hanem több kéziratot, s ezekből a recensio és emendatio módszerével létrehoz egy a fenn nem maradt eredetihez közeli – a fennmaradt változatoknál közelebbi – szöveget (vö. Timpanaro 1971). A szövegrekonstrukció két előfeltételezés mentén történik: 1. A középfelnémet költők mindig betartották a metrikai szabályokat. 2. Tiszta rímeket használtak. Ezen előfeltételezésekből egyebek közt az következik, hogy azonos szavak különböző metrikai és rímhelyzetben – ugyanazon költőnél is – előfordulhatnak különböző hangalakban (pl. *also* fő-, és mellékhangsúlyos szótagokban, *also* vagy *alse* hangsúlytalan szótagban, Lachmann 1820, Kl.Schr. 165). A „változhatatlan középfelnémet” tehát olyan gondolati keret, mely az egyes szavak esetében megengedi a hangzásbeli variációt. Lachmann szövegkiadásában mindössze a kézirati „helyesírást” normalizálta, úgy, hogy egyértelmű hang-betű-megfeleléseket vezetett be s használt következetesen. Összegezve, Lachmann kfn. szövegrekonstrukcióinak sem korabeli kiejtésbeli valóságot nem tulajdoníthatunk, sem a szövegkiadásokból, illetve az ezeken alapuló szótárakból nem tudjuk meg, az egyes szavakhoz milyen kézirati írásmódok tartoznak. Mindezek miatt az olyan típusú kijelentések, mint „Kfn. X helyén kúfn. X/Y graféma áll”, melyekből a kúfn. grafémika a normalizált középfelnémettel történő összehasonlításon alapuló leírása áll, értelmezhetetlenek.³ Bármely grafémarendszer leírásához szükséges azonban az olyan típusú kijelentések értelmezhetősége, mint „a rendszer X elemének helyén β rendszer X/Y grafémája áll”. Az összehasonlítási alapul szolgáló rendszer elemeiről akkor

---

³ Mivel azonban a kúfn. grafémika minden vizsgálata a normalizált középfelnémetet veszi összehasonlítási alapul, az egyes vizsgálatok eredményei összehasonlíthatók egymással.

tudjuk, mik, ha ez a rendszer norma, norma létrehozására irányuló kísérlet (pl. normatív célú, publikált rendszerezés) vagy számos tekintetben egységes úzus. Az egyetlen többé-kevésbé a teljes német nyelvterületen érvényes nyelvi norma a 20.–21. századi helyesírás.

Jelen munka a mai német grafémika, illetve helyesírás mint összehasonlítási alap segítségével írja le a soproni betűhasználatot. Ez az összehasonlítási alap egyrészt lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük a nyelvi kiegyenlítődés egyes állapotait a 16. század eleje és a 18. század vége között, melynek végén éppen a késői 19. századtól normalizált helyesírás áll. Másrészt gyakorlati előnyei is vannak. A vizsgált időszakok betűhasználatának jellemzői közt azokról az írásmódokról is szólni kell, melyek a „normalizált középfelnémetől” nem, a mai német helyesírástól azonban különböznek. Nem az olvasónak kell tehát eldöntenie, azért nem szerepel-e egy szó egy definiáló kategória (jelen esetben a normalizált kfn. egy hangjának) kúfn. megfelelői között, mert nem fordul elő a korpuszban, vagy azért, mert írásmódja azonos a normalizált középfelnémet megfelelő szóalakjával (ez a döntés ráadásul a középfelnémet nyelv alapos ismeretét feltételezi az olvasó részéről). Egy példa: Ha a vizsgált kúfn. korpuszban előfordul *sunst* szóalakot sem kfn. u, sem o – a szó ugyanis a középfelnémetben e két változatban fordul elő – megfelelői közt nem tüntetjük fel (ahogy ezt Szalai 1979: 95f. teszi), az olvasó nem tudja meg, hogy a szó a korpuszban <u>-val (is) áll s ez a vizsgált írott nyelvi változat lényeges jellemzője.

A vizsgálat során azonban a középfelnémetet is figyelembe vettem mint segédhipotézist. Megmagyaráz ugyanis néhány olyan írásmódot, melyek a mai német helyesírás mint összehasonlítási alap alapján nem indokolhatók (pl. <ai> kfn. ei, <ei> kfn. î helyén a 16. században). Az eddigi megfontolások azon az implicit feltevésen alapulnak, hogy a kúfn. grafémarendszerek feltárása, leírása értelmes cél. A graféma olyan nyelvészeti leíró kategória, melyről feltételezik, hogy az írástudóknál kognitív megfelelője is létezik. Ha ez így van, a grafémának mint kognitív kategóriának ugyanolyan tulajdonságokkal kell rendelkeznie, mint a grafémának mint leíró kategóriának. A vezérgrafémákhoz mint kognitív egységekhez egyértékű fonémikus megfelelőknek kell tartozniuk, melyekhez hangpozíciófüggően – homonímia esetében szóhoz kötötteen – 1-3 grafémaváltozat tartozhat. A koraujfelnémet korban azonban ugyanazon szó ugyanazon írnok írásában is előfordulhat több betűváltozatban (pl. *zenachst / zenagst*, Házi/Németh 2005: § 64., a^o 1446) s ugyanazon hang is jelölhető különböző szavakban vagy írnokoknál különböző betűvel. Ahhoz, hogy kijelentéseket tegyünk a betűk és a nyelvhasználók (írnokok) kapcsolatának minőségéről a kúfn. korban – t.k. a betűk mentális reprezentációjáról és a betű-hang-kapcsolatról is –, tehát hogy eldöntsük, létezhet-e a graféma mint a szinkrón nyelvészet által feltételezett kognitív kategória a kúfn. korban is, először a kúfn. szövegekre jellemző betűvariáció elveit kell feltárni. Mindezt jelen munka nem használja a graféma fogalmát.⁴ Célja az, hogy koraujkori soproni kancelláriai szövegek betűhasználatának variációját elemezve feltárja annak elveit s ezáltal következtetéseket teyen lehetővé nyelvhasználó és írásjegy kapcsolatára.

Ahogy a betűkép említett 15. századi egyéni változhatósága feltételezni engedi, a koraujfelnémet korban még nem létezett az egyes írnokoknál az a képzet, hogy ugyanazon hangnak hangpozíciófüggően vagy -függetlenül ugyanazon betű felelne meg. A betűk változhatóságát ezért nem egy, hanem négy időbeli keresztmetszetben vizsgáltam: a 16.-tól a 18. századig. A

---

⁴ A *Graphembegriff und Schreibsprachenforschung* c. fejezetben bizonyítom azt is, hogy a graféma fogalma tartalmatlan s az íráshasználat (azaz az írásmódok) legjobban a betű fogalmával írható le s motiválható.

vizsgálat felső időbeli határának megválasztása részben azon a vizsgálatokkal alig alátámasztott feltételezésen alapul, hogy a német írott nyelv egységesülése délnémet területen csak a 18. század közepén, illetve második felében fejeződött be. Ez a feltételezés pedig az ausztriai írott nyelv használatával kapcsolatos felvilágosodás kori reflexiókon (pl. von Sonnenfelsén, vö. Wiesinger 1995) és a kutatók szövegismeretén alapul. A vizsgálat időhatárainak (1510–1800) megválasztása másfelől Sopron iskolatörténetéből adódó valószínűségi feltevéseken alapul. 1777-ben, a Ratio Educationis előírásai szerint vezetik be Magyarországon Sopronra is s minden állami és egyházi iskolatípusra érvényesen az iskolakötelezettséget, a kötelező német nyelvoktatást és az egységes tananyagot, köztük a német nyelvoktatásban használandó tankönyveket.⁵

A korpusz

A fenti kérdések megválaszolásának legfontosabb feltétele találni egy olyan városi kancelláriát, mely rendelkezik a kérdések megválaszolására alkalmas forrásadottságokkal. Egyrészt bőséggel rendelkezésre kell állnia összehasonlítható szövegeknek a 16. és 18. század közti időből. Másrészt az összehasonlítható szövegeknek különböző, társadalmilag definiálható írók csoportjaitól kell származnia, a betűhasználat módja ugyanis függhet a nyelvi reflexióra való képességet befolyásoló tényezőktől, például az iskolázottságtól. Szükséges továbbá biztosítani az írnokok hasonló társadalmi megoszlását a különböző összehasonlítható időszakokban. Harmadszor – ez részben a második követelmény teljesítésének feltétele – ideális esetben adatokkal kell rendelkezni az írnokok személyéről s ismeretekkel egyebek közt a város iskolatörténetéről és társadalomtörténetéről. A vizsgálandó városnak továbbá délnémet területen kell lennie, hogy ellenőrizhető legyen, helytálló-e az az általános vélemény, hogy a nyelvi kiegyenlítődés a délnémet területen csak a 18. század közepe táján, illetve második felében zárult le.

E feltételeknek több délnémet és ausztriai város is megfelel, többek között Sopron is, melynek írásbeliségét jelen munka vizsgálja.

A vizsgálat a következő négy időbeli keresztmetszetet fogja át: 1. 1510–1540, 2. 1610–1640, 3. 1720–1750, 4. 1770–1800. A vizsgált betűszóródások az egyes részkorpuszok elemzésekor tett értelmezéseinek ellenőrzését egy 1591. és 1828. között írt szöveget tartalmazó kontrollkorpuszon végzem, mely lehetővé teszi a tárgyalt négy időbeli keresztmetszet közti időszakok betűhasználatának vizsgálatát is.

A négy részkorpusz városi tisztségviselőktől (köztük városjegyzőktől) s más soproni lakosoktól (köztük magánszemélyektől, például céhmesterektől) származó kéziratos szövegekből áll s egyenként 100 000–280 000 n. terjedelmű (18 000–50 000 szó, 70–100 szöveg). Viszonylag sok írnoktól, írótól származó szövegeket tartalmaznak, köztük az írásbeliségben kevésbé jártas íróktól is. Ezzel egyrészt összehasonlíthatóvá válik több személy betűhasználatára,⁶ más-

---

⁵ A Rationak megfelelően 1779-ben kiadásra került két állami tankönyv: egy német (ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Hungarn) és egy kétnyelvű (magyar-német) (Mészáros 1989: 70).

⁶ Az eddigi vizsgálatok a vizsgált korpuszt gyakran egységesnek tekintik s betű- vagy grafémahasználatát egy homogén nyelvi rendszer betű- vagy grafémahasználataként ábrázolják. Ezt két módon tehetik. Egyrészt nyelvileg egységesnek tekintenek egy kancelláriai szövegekből összeállított korpuszt (pl. Masarik 1985, Szalai 1979, Weinelt 1938 és mások). Másrészt nyelvileg egységesnek tekintenek több kéz által

részt vizsgálhatóvá válik, a variációban (tehát a változhatóság elveiben) található különbségek függnek-e az író írásban való jártasságától.⁷

A korpuszt digitalizáltam, ami lehetővé tette egyrészt a betűhasználat statisztikai vizsgálatát szólisták felállításával, másrészt hangpozíciók definíciós kontextusainak tetszőleges csoportosítását, harmadrészt az utólagos ellenőrzést. A betűszóródást a mai német grafémarendszerhez (Eisenberg 2005) mértem, azaz a disztribúcióelemzés alapjául szolgáló betűpozíciókat a mai német grafémarendszer által definiáltam.

Eredmények

A forráselemzés célja és módja, valamint a korpusz bemutatása után a disszertáció második része a mai német fonémákhoz tartozó mai grafémák a négy részkorpuszban található betű-megfeleléseinek katalógusát kínálja, továbbá a betűhasználat a vizsgált négy időszakra jellemző elveinek bemutatását. E helyütt mindössze a betűhasználat elveinek korai 16. és késői 18. század közötti változásairól szólok. A 16. századi betűszóródás a betűhasználat két maximáját engedni feltételezni:

α Ugyanazt a szót írđ ugyanúgy.

β Ugyanazon hangot, illetve az azonos hangpozícióban szereplő azonos hangot jelöld ugyanazzal a betűvel/betűsorral.

E maximák hierarchikusan szerveződnek: α maxima β fölé rendelt. Azaz az írnok akkor is gyakran ugyanazon betűvel jelölte az adott hangot ugyanazon szó előfordulásaiban, ha azt egyébként különböző betűkkel / betűsorokkal jelölte. Egy Christoph Peck közjegyző által készített kihallgatási jegyzőkönyvben (A 19, a^o 1514) p.o. a mai német /i:/-nek rendszerint <ye> felel meg, de a *dy* (8/8) és *dyser(-)* (3/3) szavakban következetesen <y>. A maximákat tendencia jelleggel követték s nem érvényesültek minden betű, hang és szó esetében. Ezekre az esetekre a nyelvtörténet-kutatásban régen felismert harmadik maxima (γ) vonatkozott: Válaszd egy uzuálisan definiált variánshalmaz (a kutatás ezt hívja grafémának) tetszőleges variánsát. E maximákat minden írnok, író követte, azonban eltérő módon. A szóspecifikus írásmódok és a hang-betű-megfelelések elsősorban az egyes írnok írásának jellemzői voltak,⁸ akkor is, ha köztük több általában jellemezte a soproni írásbeliséget vagy annak egyes rétegeit (pl. a *gegenwurt(ig)* írásmód mai német *Gegenwart/gegenwärtig* helyén a 16. század első felében).

A 17. század első felére az írás elveinek hierarchiájában nem, mindössze érvényességi tartományában történik változás. Új hang-betű-megfelelések terjednek el – pl. a hosszú magánhangzók nyújtójellel történő jelölése, illetve a korábbi <ai>, <ay> írásmódokat felváltó <ei> kfn. ei helyén –, gyakran azonban nem következetesen fordulnak elő, több alkalommal ott sem, ahol a 16. században következetesen alkalmazták az akkori hang-betű-megfeleléseket (pl. (-)thail(-) ~ 3 -theil(-), 5 gemain(-) ~ 2 gemein a 7. sz. tanácsülési jegyzőkönyvben, a^o

---

szerkesztett dokumentumokat. Léteznek azonban olyan vizsgálatok is, melyek figyelembe veszik a különböző kezek betűhasználatában mutakozó különbségeket, pl. Fleischer 1966, Kettmann 1969.

⁷ Különbségek ugyanis nem csak abban állhatnak, hogy mely adott változatokból lehet választani, hanem abban is, mely módon választják azokat.

⁸ Az, hogy mit jelent az „ugyanazon hangpozícióban”, mindig csak az adott írnok nézőpontjából határozható meg.

1610). Ahol mégis következetesen fordulnak elő a 17. század első felében az új hang-betű-megfelelések, ott e következetesség elsősorban szóspecifikus, s gyakran nem azon szavakat jellemzi, melyek esetében a mai helyesírás az adott hang-betű-megfelelést előírja. Az írás második (β) elvének érvényességi tartománya a 17. század első felére néhány hangjelölés esetében szűkül, az első elv (α) javára (például a hosszú magánhangzók jelölése esetében). Másrészt két mai német fonéma ($^{TM}i/$, $/b/$) betűmegfelelései esetében megszűnik a 16. században még lehetséges variáció. Variáció és következetlenség a betűhasználatban – mint korábban – a 17. század első felében is lehetséges minden szövegtípusban s minden írói rétegnél, a kancelláriai írásbeliségben is. A kancelláriai írásbeliség betűhasználatára alapján nem különbözik a hivatalos és a magánírásbeliségtől mint nyelvi változat.

A 18. századra megfordul az írás első két elvének (α , β) rangsora s egye több esetben érvényesül a morfológiai és a szótageelv. A század első felére a kancelláriai és a hivatalos írásbeliségben kialakul egy több szempontból többé-kevésbé általánosan érvényes, nem írnok-specifikus betűhasználat. Egyes írásmódok tekintetében azonban eltér egymástól a kancelláriai és a hivatalos írásbeliség. Előbbiben például nem lehetséges a hivatalos írásbeliségben (városi tisztségviselők, hivatasos írnokok és magánszemélyek hivatalos ügyekkel kapcsolatos írásaiban, p.o. kérvényekben, reverzálisokban) még többször előforduló *Statt* írásmód mai német *Stadt* helyén. Az egységes betűhasználat nem teljesen általános érvényű s nem teljes körű. Bármely írnoknál előfordulhatnak eltérések a kancelláriai úzusztól, s ezek lehetnek következetes, az írnokra jellemző eltérések is. Az ilyen eltérések azonban rendszerint szóspecifikusak, s már nem hangpozícióhoz kötöttek.

A század második felére már nem változik az írás elveinek hierarchiája. A betűhasználat legfontosabb változása új, a korabeli normatív helyesírási kívánalmaknak megfelelő – s a mai német helyesírásához is közelebb álló – írásmódok elterjedése (pl. a század első felében szokásos <ck> helyett <k> mai német <k> helyén mássalhangzó utáni szóközi és szózáró helyzetben). Ezek az írásmódok nyomtatványokban teljes körűen, kézírásban, így kancelláriai szövegekben is csak részben valósulnak meg. A hangjelölések a század első felére elért hozzávetőleges egységessége ez esetekben a század második felére felbomlik. Másrészt azonban a kézírásos írásbeliséget is jellemzi a szóalakok messzemenő – a század első felének betűhasználatára jellemzőnél nagyobb mértékű –, sok írnok esetében teljes azonossága.

A mai német helyesírástól eltérő, de a legtöbb szövegre jellemző s következetesen használt írásmódokat (pl. <th> mai német <t> helyén indigén szavakban, pl. *Noth*, *Rath*) a 19. és korai 20. századi helyesírási konferenciák szabályozzák: elvetik azokat s a ma használt változatokat írják elő (von Polenz 1999: 236ff.).

Irodalom

- BASSOLA Péter (1985): Wortstellung im Ofner Stadtrecht. Ein Beitrag zur frühneuhochdeutschen Rechts-sprache in Ungarn. Berlin (= Bausteine zur Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen; 61).
- BESCH, Werner: Zur Beurteilung der sprachlichen Ausgleichsvorgänge im Frühneuhochdeutschen. In: Albrecht Schöne (Hrsg.): Kontroversen um die neuere deutsche Sprachgeschichte. Tübingen 1986, 170–177
- EISENBERG, Peter: Der Buchstabe und die Schriftstruktur des Wortes. In: DUDEN. Grammatik der deut-schen Gegenwartssprache. 7., völlig neu erarb. u. erw. Aufl., Dudenredaktion (Hrsg.), Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich 2005, 61–94
- ELMENTALER, Michael: Zur Koexistenz graphematischer Systeme in der spätmittelalterlichen Stadt. In: Regionalsprachen, Stadtsprachen und Institutionssprachen im historischen Prozess. Hg. Michael Elmentaler (Wien 2000), 53-72
- FLEISCHER, Wolfgang: Strukturelle Untersuchungen zur Geschichte des Neuhochdeutschen. Berlin 1966
- HÁZI, Jenő / NÉMETH, János: Gerichtsbuch. Bírósági könyv (1423–1531). Sopron 2005
- KETTMANN, Gerhard: Die kursächsische Kanzleisprache zwischen 1486 und 1546. Berlin ²1976
- LACHMANN, Karl: Kl. Schr. = MÜLLENHOFF, Karl (Hrsg.): Kleinere Schriften zur deutschen Philologie von Karl Lachmann. 1. Bd. Berlin: G. Reimer 1876 (Neudruck: Berlin 1969)
- LIEBER, Peter: Wortschatzprobleme im Zusammenhang mit dem Ofner Stadtrecht. In: Budapester Bei-träge zur Germanistik 4. Festschrift K. Mollay zum 65. Geburtstag. Budapest 1978, 174ff.
- MASARIK, Zdenek: Die frühneuhochdeutsche Geschäftssprache in Mähren. Brno 1985
- MÉSZÁROS István: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Budapest 1989
- MOSER, Hans: Die Kanzleisprachen. In: Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. Hg. Werner Besch / Oskar Reichmann / Stefan Sonderegger. 2. Halbbd. Berlin / New York 1985, 1398–1408 (=HSK 2.1/2)
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani: Graphematische Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen. Heidelberg 1968
- POLENZ, Peter von: Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Bd. II. 17. und 18. Jahrhundert. Berlin / New York: Walter de Gruyter 2000
- POLENZ, Peter von: Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Bd. III. 19. und 20. Jahrhundert. Berlin / New York: Walter de Gruyter 1999
- SZALAI, Lajos: Die Sprache der Ödenburger Kanzlei in den Jahren 1460–1470. Eine graphematische Un-tersuchung. (Budapest 1979)
- TIMPANARO, Sebastiano: Die Entstehung der Lachmannschen Methode. 2. erw. u. überarb. Aufl. Ham-burg 1971 (Orig.: La genesi del metodo del Lachmann. Firenze 1963)
- WEINELT, Herbert: Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei. (Brünn / Leipzig 1938) (repr. Nendeln / Liechtenstein 1979)
- WIESINGER, Peter: Die sprachlichen Verhältnisse und der Weg zur allgemeinen deutschen Schriftsprache in Österreich im 18. und frühen 19. Jahrhundert. In: Andreas Gardt / Klaus J. Mattheier / Oskar Reichmann (Hgg.): Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien. Tübingen: Niemeyer 1995, 319–367 (= RGL 156)
- WIESINGER, Peter: Schreibung und Aussprache im älteren Frühneuhochdeutschen: zum Verhältnis von Graphem – Phonem – Phon am bairisch – österreichischen Beispiel von Andreas Kurzmann um 1400. Berlin / New York 1996